

LSS 2.0

**STILs förslag till
en modern lagstiftning**

STIL

Personlig assistans och politisk påverkan

LSS 2.0 – STILs förslag till en modern lagstiftning

Författare: Susanne Berg

Redaktör: Erika Wermeling

Layout: Jessica Smaaland

Tryck: Excellent Print & Design, 2019

Sammanfattning

2019 fyller LSS 25 år. Personlig assistans har varit en lagstadgad rättighet i Sverige i ett kvarts sekel. STIL, Stiftarna av Independent Living i Sverige, har en rad förslag som förbättrar kvaliteten och stärker rätten till personlig assistans. Vi anser att bedömningen av personlig assistans behöver förändras och att det är staten som ska bedöma och bevilja all personlig assistans. Nu är det dags för LSS 2.0.

Personlig assistans är en individuell rättighet. Men under de senaste tio åren har besluten kommit att fokusera på detaljer istället för helheten. Bedömningen av rätten till personlig assistans handlar idag om hur lång tid din assistent rör din hud – när bedömningen egentligen borde handla om vad som krävs för att du ska ha makt i ditt liv, kunna vara fullt delaktig i samhället och leva med jämlika levnadsvillkor.

STIL menar att målsättningarna med LSS och personlig assistans måste kopplas till FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning, funktionsrättskonventionen. Artikel 19 handlar om rätten att leva ett självbestämt liv och om rätten till delaktighet i samhällsgemenskapen. Personlig assistans måste utformas på ett sätt som gör att vi kan leva mitt i samhällsgemenskapen, på lika villkor som personer utan funktionsnedsättning, bo där vi önskar och vara en del av vardagslivet. LSS ska tolkas i ljuset av funktionsrättskonventionen.

De senaste tio åren har fler än 2 500 personer kastats ut från den statliga assistansersättningen. Rätten till personlig assistans befinner sig i dagsläget i kris. Alltmer medicinska bedömningar har lett till att personer exkluderas från LSS. STIL föreslår därför förändrade kriterier för bedömning.

Kraven på ”omfattande behov av stöd och service” för att beviljas insatser enligt LSS måste bedömas utifrån att behov kan vara kvalitativt, kvantitativt och/eller kontinuerligt omfattande.

- Kvalitativt omfattande. Det är avgörande att den som är assistent har god personlig kännedom om den som har assistans.
- Kvantitativt omfattande. Behoven hos den som har assistans är många eller tar lång tid.
- Kontinuerligt omfattande. Behov som är svåra att planera var och när de uppstår.

STIL menar att staten ska vara huvudman för samtliga personer som ha rätt till personlig assistans enligt LSS, oavsett om vi idag har statlig eller kommunal personlig assistans. Ett samlat huvudmannaskap skulle betyda att konflikterna kring dagens 20-timmarsgräns försvinner. En besparing för staten – och mindre stress och ohälsa för oss.

Ett statligt huvudmannaskap måste dock inte vara detsamma som en statlig finansiering. STIL menar att kommunerna bör stå för en större andel än dagens 20 timmar per vecka, i utbyte mot att staten tar över huvudmannaskapet för alla. Exakt hur många timmar kommunerna ska finansiera måste naturligtvis diskuteras. STIL menar också att landstingens del av finansieringsansvaret för den personliga assistansen bör utredas.

Huvudmannaskapet måste styras av ett kvalitetsperspektiv. Det innebär att insatser bör ligga under den huvudman som kan utforma insatsen så den möjliggör självbestämmande för oss som har personlig assistans. Huvudmannaskapet bör ligga där det ger mest kvalitet och är mest kostnadseffektivt.

Den personliga assistansen och rättighetslagstiftningen LSS kom till för att åtgärda ett demokratiskt problem: brist på samhällsinflytande och självbestämmande över det egna livet för personer med omfattande funktionsnedsättningar. STIL menar att reformens målsättning måste vara att främja rätten till ett självbestämt liv och ett liv delaktig i samhällsgemenskapen.

Innehåll

Mitt liv, min assistans– en bakgrund	9
Personlig assistans – resurs till ett självbestämt liv	10
Kartläggning av en livssituation	13
Radikala förslag i ny lag	16
FN: Ett självbestämt liv i gemenskap med andra i samhället	17
Uppdaterad målgruppoch nya kriterier för bedömning	23
Koppla LSS till funktionsrättskonventionen	25
STIL föreslår: En uppdaterad målgrupp och målsättning	26
Bedöm utifrån personliga berättelser	29
Enat huvudmannaskapoch delad finansiering	31
Många fördelar med en huvudman	33
Statlig assistansersättning avlastar kommunerna	35
Individuella rättigheter rimmar illa medkommunalt självstyre	36
STIL föreslår: Statligt huvudmannaskap	37
STIL föreslår: Delad finansiering	37
Personlig assistans som förebild för andra insatser	39

1

Mitt liv, min assistans – en bakgrund

Personlig assistans är en serviceform med mycket specifika karaktärsdrag. Den har sitt ursprung inom Independent Living-rörelsen och är starkt präglad av rörelsens tankar om självbestämmande. Det är lätt att tro att ordet independent betyder att vi vill vara helt oberoende av andra. Att vi helt utan stöd från andra till exempel ska betala våra räkningar, tolka vår omvärld eller ta på oss våra kläder. Men det är fel – kärnan i Independent Living-rörelsen handlar istället om att ha kontroll över det egna livet.

STIL, Stiftarna av Independent Living i Sverige, har anordnat personlig assistans sedan 1987. Formerna för personlig assistans prövades först i ett projekt som vi drev. STIL har sedan dess arbetat politiskt för att utveckla den personliga assistansen. 1994 blev personlig assistans en lagstadgad rättighet när lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS), trädde ikraft.

Det inledande kapitlet i den här skriften handlar om vad personlig assistans är och varför det är en lagstadgad rättighet i Sverige. Det är viktigt att veta varför vi har personlig assistans i Sverige för att förstå våra förslag längre fram i texten. I kapitel två och tre föreslår vi hur kvaliteten i personlig assistans kan förbättras och hur rätten till assistans kan stärkas.

Personlig assistans – resurs till ett självbestämt liv

Independent Living-rörelsens mål är alltså självbestämmande. Självbestämmande handlar om något så grundläggande som rätten att representera sig själv i sitt eget liv. Att vara ett ”jag och leva mitt liv”, istället för en del av ett ”vi vars liv bestäms av någon annan”.

Självbestämmande är, enligt STILs förtydligande av Independent Living-rörelsens principer:

- att ha tillgång till de individuella och samhälleliga resurser som krävs för att välja hur man vill leva, oberoende av funktionshinder. Att ha rätt att själv bestämma vem man är och ha rätt att välja hur man vill leva utifrån sin personliga situation, egna önskemål och preferenser
- att känna sig kapabel (själv, med egna stödresurser eller i kombination) till och vilja ta makt över sitt liv. Att avsäga sig offerrollen och ta ansvar för sina beslut och livsval
- att tillsammans med andra personer med funktionsnedsättningar erövra rätten att agera i egen sak och formulera, testa och föra fram samhällslösningar som möjliggör självbestämmande. Att agera politiskt som medborgare för att genomdriva dem.

Att bli självbestämmande är enligt STIL ett individuellt mål som handlar om självkänsla och tilltro till den egna förmågan. Att skapa självbestämmande är däremot ett samhälleligt mål som handlar om tillgänglighet till nödvändiga resurser och förändring av samhällets utformning och organisation.

Personlig assistans utarbetades av Independent Living-rörelsen som ett verktyg för självbestämmande. Det är en serviceform utformad för att ge personer med omfattande funktionsnedsättningar och stora servicebehov makt över det egna livet.

Det som karaktäriserar personlig assistans är att den som behöver assistansen bestämmer *vem* som assisterar, *vad* som ska göras och *hur* det ska utföras, samt *var* och *när* assistansen sker. Makten över detta möjliggör kontroll över vardagen, ger kontinuitet i livet och integritet för personer med stora servicebehov.

Kontantstöd, ett ekonomiskt stöd till den enskilde, är en förutsättning för att anordna personlig assistans för att möjliggöra självbestämmande oavsett funktionsnedsättning. Det innebär nämligen att assistansanvändaren själv eller tillsammans med likar kan organisera den assistansanordning hen behöver – om denna inte finns.

Personlig assistans är en helhetslösning

Personlig assistans skiljer sig från andra serviceinsatser under LSS eller socialtjänstlagen (SoL). De andra serviceinsatserna tillhandahålls i form av punktinsatser och utan kontantstöd, vilket betyder att den enskilde:

- måste befinna sig på en viss plats, exempelvis i bostaden eller på arbetsplatsen, för att få sitt behov tillgodosett
- enbart får stöd med specifika eller avgränsade behov, som exempelvis ledsagning.

För en person med omfattande behov av stöd och service innebär service i form av punktinsatser att vardagen slås sönder och livet bestäms av var och när olika behov kan tillgodoses.

Den personliga assistansen är istället en helhetslösning som:

- tillgodoser behovet av service oavsett i vilken situation personen befinner sig
- ger personen tillgång till den service den behöver när den behöver den oavsett var den enskilde befinner sig
- ger personen makt att bestämma vem som utför servicen och hur den ska utföras, vilket skapar kontinuitet och trygghet i vardagen.

Personlig assistans är alltså inte ännu en punktinsats som handlar om att tillgodose specifika behov. Den är en serviceform för att skapa självbestämmande och helhet i vardagen för personer med omfattande och olika former av servicebehov.

Kartläggning av en livssituation

LSS och den personliga assistansen kom till för att åtgärda ett demokratiskt problem – bristen på samhällsinflytande och självbestämmande över det egna livet för personer med omfattande funktionsnedsättningar.

Under 1960- och 1970-talen skedde en stark välfärdsutveckling i Sverige. Verktygen för den utvecklingen var minskad statlig reglering i kombination med ramlagstiftning samt ett större ansvar för kommuner och landsting. Utvecklingen riktade sig också till personer med funktionsnedsättningar. Vi skulle få möjlighet att leva utanför de stora institutionerna, tillsammans med andra i samhällsgemenskap. Sverige var på väg att avinstitutionaliseras samtidigt som gamla idéer om avskiljning och inlåsning levde kvar. Socialtjänstlagen trädde ikraft och omsorgslagen skärptes under 1980-talet. Ändå visade ett flertal undersökningar på fortsatta brister i stödet och stora skillnader i kvalitet och avgifter mellan olika kommuner och landsting. 1989 års handikapputredning fick därför i uppdrag att utreda hur samhällets stödinsatser faktiskt fungerade:

Människor med funktionshinder och deras anhöriga är ofta starkt beroende av olika former av stödinsatser från samhällets sida. Ju mer omfattande funktionshindret är, desto större är vanligtvis behovet av stöd från samhället. /.../ Om samhällsinsatserna är bristfälliga och otillräckliga kan följden bli att personer med omfattande funktionshinder ställs utanför samhällsgemenskapen.¹

Handikapputredningens kartläggning av levnadsvillkoren för personer med omfattande funktionsnedsättningar innehöll ett flertal enkäter. Landstingen fick ge sin syn på rehabilitering, och kommunerna på socialtjänsten. Myndigheter, organisationer och företag fick svara på hur tillämpningen av ansvars- och finansieringsprincipen gick

¹ Kommittédirektiv 1988:53

till. En brukarenkät kompletterades med ett sextiotal djupintervjuer. Utredningen höll också ett antal öppna hearings.

I jämförelse med de korta enmansutredningar som är vanliga idag gjorde handikapputredningen en grundlig undersökning av läget. Det är värt att notera att utredningen ändå inte nådde alla personer med omfattande funktionsnedsättningar. De under 16 år, de över 65 år, de som bodde på landstingens institutioner samt många som enbart hade hjälp inom familjen fanns inte med i undersökningarna. Grupper där behovet av stöd och service förmodligen var mycket omfattande, och individer som kan ha haft särskilt svårt att hävda sin vilja och försvara sin integritet fanns med andra ord inte med i underlaget till utredningen.

Kartläggningen kan alltså knappast ha överdrivit situationens allvar, snarare det motsatta. Handikapputredningen visade:

- att det var vanligt med långa institutionsvistelser
- att boendeservice, det vill säga bostad med service kopplat till boendet, bara fanns i 74 procent av de undersökta kommunerna
- att behov av mer omfattande service i princip innebar kommunarrest
- att 54 procent av de som svarat på brukarenkäten var helt eller till stor del beroende av hjälp från familj och vänner
- att endast 8 procent av personer med mycket omfattande servicebehov av privat karaktär svarade att de kunde välja vem som skulle utföra servicen.

Situationen var komplex. Välfärdsutvecklingen hade förbättrat situationen även för personer med funktionsnedsättningar. Samtidigt hade utvecklingen lett till nya former av ojämlikhet. Personer med de mest omfattande funktionsnedsättningarna och största svårigheterna i vardagen levde med de största bristerna i tillgång till samhällets gemensamhetsnyttor – till exempel bostäder, sysselsättning, allmänna

kommunikationer, hälso- och sjukvård. Gruppen stod därmed utanför möjligheter till inflytande och var satta på undantag. Utredningen beskrev hur marginalisering upprätthöll negativa värderingar. Det i sin tur bidrog till att personer med omfattande funktionsnedsättningar också frångavs inflytande över sin personliga sfär, och därmed frångavs självbestämmande även i mycket privata situationer.

I djupintervjuerna framgick det extra tydligt hur dåligt de existerande stödinsatserna fungerade:

[D]en vanmakt och den maktlöshet våra intervjupersoner ger uttryck för bär alla de kännetecken som vi kan förvänta oss i en sådan organisation; rutinmässiga avgränsningar av arbetsuppgifter, en arbetsorganisation som bygger på utbytbarhet av personal, klagomål som bemöts med hänvisning till regelsystemet, svårigheter att veta vem som bestämmer och hos vem man skall klaga.

Kartläggningen visade också att 30 procent av de undersökta kommunerna erbjöd personlig assistans som komplement till hemtjänst för att lappa över hemtjänstens brister och ge någon sorts inflytande till ”brukarna”. Situationen var helt enkelt oacceptabel i ljuset av välfärdsutvecklingen för den övriga befolkningen:

Enskilda inom vår personkrets konfronteras varje dag med ojämlikhet och brister i såväl den generella tillgängligheten som i det särskilda stöd som ställs till förfogande. Den otrygghet som uppstår för den enskilde (och hans/hennes anhöriga) ger en psykisk och fysisk förslitning vars kostnader i alla avseenden är svåra att beräkna. Vi har därför ansett det nödvändigt att tillförsäkra enskilda goda levnadsvillkor och behövligt stöd genom särskild lagstiftning.

Radikala förslag i ny lag

Handikapputredningen låg till grund för en proposition, som sedermera blev LSS. Den innehöll förslag som var långt mer radikala än vad som kunde förväntats av utredningens ursprungliga uppdrag. Under utredningens gång hade den befriats från kravet om att förslagen inte skulle leda till ökade kostnader.

Situationen för personer med omfattande funktionsnedsättningar var sådan att det ansågs kräva extra resurser. Generell lagstiftning av ramlagskaraktär hade också visat sig otillräcklig för att utjämna välfärdsklyftorna mellan personer med och utan funktionsnedsättningar. Dessutom visade erfarenheterna från omsorgslagen att rättighetslagstiftning fungerade bättre för att åtgärda ojämlikhet för marginaliserade grupper.

Argumenten för att en speciallagstiftning i form av rättigheter för en viss grupp var därför starka:

Motivet för en speciallagstiftning är att de funktionshindrade under lång tid har försummats. Det har alltså inte räckt med en allmän lagstiftning för att lyfta deras standard.²

Med LSS, och de andra förslagen i propositionen, skulle avinstitutionaliseringen äntligen genomföras och personer med funktionsnedsättningar skulle få resurser att leva ute i samhällsgemenskapen på lika villkor som andra. Målsättningen med den nya rättighetslagstiftningen var att främja jämlikhet i levnadsvillkor och full delaktighet i samhällslivet för personer med omfattande funktionsnedsättningar. Lagförslagen röstades igenom av en enig riksdag och de innebar ett paradigmskifte. Förslagen var baserade på en övertygelse att "ett samhälle för alla" krävde solidaritet omsatt i handling.

² Socialminister Bengt Westerberg (L), anförande i riksdagen 5 maj 1993.

FN: Ett självbestämt liv i gemenskap med andra i samhället

LSS trädde ikraft januari 1994, strax efter att Förenta Nationerna (FN) antagit standardregler för att tillförsäkra människor med funktionsnedsättning delaktighet och jämlikhet. LSS, och framför allt rätten till personlig assistans innebar att Sverige låg i linje med internationella standarder inom funktionshinderområdet. Standarder som handlade om att ge personer med funktionsnedsättningar rätt till självbestämmande.

FN:s konvention om rättigheter för personer med funktionsnedsättning, funktionsrättskonventionen, är en modernisering av standardreglerna – en uppdaterad internationell funktionshindernorm. Sverige har undertecknat och ratificerat både funktionsrättskonventionen och dess tilläggsprotokoll. De trädde ikraft den 14 februari 2009. Den innehåller bland annat en rätt till personlig assistans under artikel 19.³ Hösten 2017 antog FN:s funktionsrättskommitté också en allmän kommentar till artikel 19 som en hjälp att förverkliga artikeln.

Enligt funktionsrättskonventionens artikel 19 har staten ett ansvar att göra det möjligt för personer med funktionsnedsättningar att leva ett självbestämt liv i samhällsgemenskapen; ett liv på lika villkor som personer utan funktionsnedsättningar. Artikeln innehåller tre nyckelelement:

- rätt att välja, inklusive rätten att välja var och tillsammans med vem du vill bo
- rätt till personligt utformade serviceinsatser som gör det möjligt att vara delaktig i samhällslivet och förhindrar isolering och utanförskap
- tillgång till det allmänna serviceutbudet på lika villkor som personer utan funktionsnedsättningar (tillgänglighet).

³ Vi hänvisar här till den officiella engelska versionen eftersom den svenska tolkningen innehåller språkliga brister, till exempel vid översättningen av “personal assistance”.

Rätten till ett självbestämt liv (*living independently*) och ett liv delaktigt i samhällsgemenskapen (*being included in the community*) är beroende av hur Sverige uppfyller kraven i artikel 19. Funktionsrättskommittén beskriver det så här i den allmänna kommentaren, stycke 4:

Ett självbestämt liv och ett liv delaktigt i samhällsgemenskapen är idéer som historiskt har sitt ursprung i personer med funktionsnedsättningars kamp för kontroll över hur de vill leva, genom att skapa serviceformer som ger dem makt, till exempel personlig assistans, och att kräva att gemensamma anläggningar i första hand följer riktlinjer för universell design.⁴

Artikel 19 är kanske den mest centrala artikeln i funktionsrättskonventionen, och innehåller både politiska och medborgerliga samt ekonomiska, kulturella och sociala rättigheter:

- Rätten till ett självbestämt liv (*independent living*) handlar i grunden om en rätt att på det personliga planet obehindrat leva det liv du vill leva. Det handlar om självrepresentation i sin mest grundläggande form, det vill säga din rätt att representera dig själv i ditt eget liv.
- Rätten till ett liv i samhällsgemenskapen (*being included in the community*) handlar om tillgång till de resurser, såväl personliga som allmänna, som gör det möjligt att leva som en del av samhället. Det handlar om självbestämmande, det vill säga din rätt att få tillgång till de resurser du behöver för att leva som den du är.

Bort med institutionerna

Syftet med artikel 19 i FN:s funktionsrättskonvention är alltså att ge personer med funktionsnedsättningar möjlighet att ta plats i samhällsgemenskapen samt att bryta isolering och utanförskap. Det första stycket i funktionsrättskommitténs allmänna kommentar till artikel 19

⁴ Vår översättning.

beskriver i stort sett hur personer med omfattande funktionsnedsättningar levde i Sverige innan LSS kom till:

Historiskt sett har personer med funktionsnedsättningar blivit fråntagna det egna personliga och individuella valet och kontrollen över alla delar av sina liv. Många har ansetts vara oförmögna att leva så som de själva bestämt i sina självvalda gemenskaper. Stödet är obefintligt eller bundet till särskilda boendeförhållanden och den allmänna infrastrukturen är inte universellt utformad. Istället för att utarbeta möjliga sätt för personer med funktionsnedsättningar att leva självbestämt i samhällsgemenskapen läggs resurser på institutioner. Detta har orsakat bortlämnande, beroende av familjen, institutionalisering, isolering och segregering.⁵

Syftet med LSS är också detsamma som syftet med artikel 19, att få ett slut på den isolering och det utanförskap som är en konsekvens av institutionalisering. Det är viktigt att komma ihåg att det är den här situationen och synsättet som ska åtgärdas. Vad det innebär att leva självbestämt och vara en naturlig del av samhällsgemenskapen är nämligen i stort sett omöjligt att beskriva. Delaktighet är inte mätbart.

Fördomar om vad personer med funktionsnedsättningar behöver eller är kapabla till kan göra det svårt att förstå vad en institution och institutionalisering är. Funktionsrättskommitténs allmänna kommentar, stycke 16c, innehåller därför detaljerade beskrivningar av vad som räknas som en institution:

- när du tvingas dela assistent med andra
- när du har litet inflytande över vem som ska assistera dig
- när du lever isolerad och utanför samhällsgemenskapen
- när du saknar kontroll över vardagens beslut
- när du inte kan välja vem du vill bo med
- när du lever ett liv reglerat utifrån rutiner du inte valt själv

⁵ Vår översättning.

- när dina aktiviteter bestäms av vilken grupp du anses tillhöra och du måste utöva dem gemensamt med denna grupp
- när dina serviceinsatser kännetecknas av paternalism och förmynderi.

Så länge som insatser kännetecknas av institutionella drag handlar det inte om självbestämmande. Det gäller oavsett om det rör sig om enorma institutioner med hundratals intagna, små enheter med fem till åtta boende, eller mobila institutioner kopplade till den egna bostaden:

En institution uppkommer så fort människors valfrihet sätts ur spel. Inom STIL brukar vi därför också prata om mobila institutioner, det vill säga sådana som trots att de inte är stationära bär tydliga institutionella kännetecken, till exempel i form av en monopolställning, ett hierarkiskt beslutssystem, professionalisering etcetera.⁶

Funktionsrättskommittén beskriver bristen på insikt om vad en institution är och vad självbestämmande kräver i sin allmänna kommentar till artikel 19, stycke 17:

Anordnare av service beskriver ofta felaktigt sin service /.../ som "personlig assistans" även om deras tjänster i praktiken inte uppfyller kraven som ställs i artikel 19. Obligatoriska "paketlösningar" /.../ Upplägg av personlig assistans där personen med funktionsnedsättning inte har fullt självbestämmande och egen kontroll är att anse som oförenliga med artikel 19. Personer med komplexa kommunikationsbehov, inklusive de som kommunicerar på informellt sätt (det vill säga kommunikation på atypiskt sätt, inklusive ansiktsuttryck, kroppsspråk och ljud) måste ges ändamålsenligt stöd som möjliggör för dem att utvecklas och förmedla sina förhållningsorder, beslut, val och/eller preferenser, och få dessa accepterade och respekterade.⁷

⁶ Bengt Elmén, 1987

⁷ Vår översättning.

Detta är orsaken till att personlig assistans är specifikt definierad i funktionsrättskommitténs allmänna kommentar till artikel 19, stycke 16d. Definitionen skiljer sig på ett avgörande sätt från mycket annat i kommentaren genom att den är väldigt konkret. För att uppfylla kraven räcker det inte med en lagstadgad insats som benämns personlig assistans. Det krävs att denna uppfyller följande kriterier:

1. Rättigheten måste ges i form av en ekonomisk ersättning (kontantstöd) baserad på en bedömning utifrån individuella behov och individuella levnadsförhållanden. Individualiserade serviceformer får inte resultera i en minskad budget och/eller högre personliga kostnader.
2. Assistansanvändaren måste ha rätt att välja anordnare eller anordna assistansen själv. Oavsett vilket är det assistansanvändaren som ska kontrollera den personliga assistansen. Hen har också rätt att individanpassa servicen genom att bestämma över, vem, hur, när, var och på vilket sätt den utformas.
3. Personlig assistans är en individuell relation mellan assistent och assistansanvändare. Därför måste de personliga assistenterna rekryteras, introduceras och arbetsledas av assistansanvändaren eller av dennes stödstruktur (se punkt 4) efter assistansanvändarens individuella behov. Assistenterna bör inte delas mellan assistansanvändare då det kan begränsa självbestämmande och delaktighet i samhällslivet.
4. Assistansanvändare har rätt att välja hur mycket ansvar de tar över sin individuella assistans utförande. Även om arbetsgivaransvaret för assistenterna är lagt på någon annan än assistansanvändaren ska denne alltid ha den fulla självbestämmanderätten över sin assistans: bli rådfrågad, få sina individuella önskemål respekterade och vara huvudperson i de beslut som tas. Den kontroll assistansanvändaren ska ha över den egna assistansen kan ske genom en individuell stödstruktur eller andra former av beslutstöd.

2

Uppdaterad målgrupp och nya kriterier för bedömning

Rättsutvecklingen inom LSS, och framförallt inom den personlig assistansen, har flyttat tolkningen av rättigheterna längre och längre bort från lagstiftningens ursprungliga målsättning. Behovsbedömningen handlar allt mindre om att komma fram till beslut som uppfyller lagens syfte, det vill säga materiell rättssäkerhet. Istället fokuserar den på detaljerade kriterier och formell rättssäkerhet.

- Formell rättssäkerhet handlar i grunden om att behovsbedömningen sker enligt en metod som gör den förutsägbar. Att den sker på likvärdigt sätt för alla sökande. Formell rättssäkerhet är förknippat med myndighetsutövningens legitimitet.
- Materiell rättssäkerhet ställer krav på att de beslut som tas faktiskt uppfyller syftet med lagstiftningen.

Formell rättssäkerhet är med andra ord en fråga om form, medan materiell rättssäkerhet handlar om innehåll. LSS ska enligt direktivet fokusera på insatsernas ändamålsenlighet. Det måste innebära att behovsbedömningen ska resultera i beslut som uppfyller lagens syfte, menar STIL. Det innebär i sin tur att den materiella rättssäkerheten ska prioriteras före den formella.

En individuell behovsbedömning är en dynamisk process som måste kunna ta hänsyn till individuella behov och förutsättningar. Ett byte av fokus från formell rättssäkerhet till materiell kräver andra bedömningskriterier och en annan bedömningsprocess än den nuvarande – och dessutom en moderniserad målsättning i LSS.

Koppla LSS till funktionsrättskonventionen

Det är vanligt att LSS beskrivs som en lagstiftning vars uppgift är att skapa jämlikhet i levnadsvillkor och full delaktighet för personer med funktionsnedsättningar, ofta med tillägget att vi ska få möjlighet att leva som andra. Dock finns det inte någon paragraf där målsättningen med själva lagstiftningen beskrivs. Däremot innehåller lagen paragrafer om målsättningen för *verksamhet* som bedrivs med stöd av lagen, samt hur rätten till insatser ska tolkas.

I förarbetena till LSS står att:

Målet för insatserna enligt den nya lagen om stöd och service till vissa funktionshindrade (LSS) skall vara att främja människors jämlikhet i levnadsvillkoren och fulla delaktighet i samhällslivet. Verksamheten skall enligt lagen vara grundad på respekt för den enskildes självbestämmande och integritet.⁸

LSS paragraf 7 handlar om hur rätten till insats och dess omfattning tolkas. Stycket inleds med att den enskilde ska tillförsäkras goda levnadsvillkor genom insatserna. Idag finns dock en tendens att tolka goda levnadsvillkor utifrån en normativ idé om hur gruppen personer utan funktionsnedsättningar lever. Personer med funktionsnedsättningar förväntas få insatser så att vi kan leva som några sorts genomsnittsnormater⁹ vad gäller några fåtal utvalda bedömningskriterier. Ett sådant kriterium är till exempel ålder där vi idag ser beslut där den enskilde får avslag på timmar sökta för fritidsaktiviteter med argumentet att en person utan funktionsnedsättning i samma ålder inte utövar fritidsaktiviteter mer än x antal timmar.

Därför menar STIL att målsättningarna med lagen och dess insatser måste kopplas till funktionsrättskonventionens artikel 19. Skrivningar i lagtexten om att främja jämlikhet i levnadsvillkor och möjlighet att

⁸ Prop. 1992/93:159, s. 44

⁹ Normat = person utan funktionsnedsättning.

leva som andra måste tolkas utifrån funktionsrättskonventionens rätt till att leva ett självbestämt liv, och skrivningen om full delaktighet i samhällslivet utifrån rätten till ett liv delaktig i samhällsgemenskapen. Insatserna måste utformas och tillhandahållas på ett sätt som gör att den enskilde kan leva mitt i samhällsgemenskapen, på lika villkor som personer utan funktionsnedsättning, bo där den önskar och vara en del av vardagslivet.

Det innebär alltså inte att leva samma liv som andra. Det skulle bryta mot artikel 19 första nyckelelement som handlar om rätten att leva som den man är, det vill säga på lika villkor som personer utan funktionsnedsättningar. Målsättningen kan inte heller handla om verksamheter. En individuell rättighetslagstiftning måste naturligtvis ha en målsättning som handlar om den enskildes rättigheter.

STIL menar att målsättningen med LSS måste vara att främja den enskildes rätt till ett självbestämt liv och ett liv delaktig i samhällsgemenskapen. Vi menar också att målsättningen i lagstiftningen måste följa Sveriges åtagande enligt funktionsrättskonventionen. Rätten till de olika insatsernas måste sedan kopplas till lagens målsättning.

STIL föreslår: En uppdaterad målgrupp och målsättning

Idag delas målgruppen för LSS upp i tre personkretsar. De medicinska kriterierna för personkrets 1 och 2 har genom rättsutvecklingen även smittat av sig på personkrets 3, vilket står i direkt konflikt med LSS syfte. Ju mer medicinsk inriktning målgruppskriterierna har, desto större risk är det att personer exkluderas trots att deras behov hör hemma under lagstiftningen.

Dagens personkrets 3 bedöms efter de tre kriterierna i LSS paragraf 1, punkt 3. Personer som har:

- andra varaktiga fysiska eller psykiska funktionshinder som uppenbart inte beror på normalt åldrande
- om de är stora och förorsakar betydande svårigheter i den dagliga livsföringen
- och därmed ett omfattande behov av stöd eller service.

Propositionen beskriver relativt detaljerat vart och ett av dessa tre kriterier, och det kan tolkas som om de ska bedömas vart och ett för sig i den presenterade följd. STIL menar dock att de tre kriterierna snarare ska ses som en beskrivning av ett orsakssamband som leder fram till konsekvensen ”omfattande behov av stöd och service”.

För att komma bort från den medicinska inriktningen, som leder till att personer exkluderas från LSS, menar STIL att kravet på ”omfattande behov av stöd och service” istället måste bedömas utifrån att behov kan vara kvalitativt, kvantitativt och/eller kontinuerligt omfattande. Den enskilde kan ha ett omfattande behov baserat på ett eller flera av dessa kriterier.

Behov kan vara kvalitativt omfattande

Det innebär att det är avgörande vem som tillgodoser behovet. Behovet måste tillgodoses av någon med personlig kännedom om hur den enskilde behöver få sitt behov tillgodosett för att målsättningen med lagen ska uppnås. Oavsett om den enskilde behöver någon med en särskild yrkeskompetens eller inte, måste den professionella relationen vara grundad på personlig kännedom om den enskilde och dennes behov. Behovet måste tillgodoses av någon som den enskilde valt och känner förtroende till.

Behov kan vara kvantitativt omfattande

Det innebär att den enskilde har behov som är stora till sin mängd och/eller tidsomfattning. Det kan vara olika sorters behov som till-

sammans är kvantitativt omfattande, eller ett fåtal behov som tar upp mycket tid. Det som kännetecknar kvantitativt omfattande behov är att de inte kan tillgodoses genom punktinsatser om målsättningen för lagen ska uppnås.

Behov kan vara kontinuerligt omfattande

Det innebär att var och när ett behov måste tillgodoses är något som den enskilde har svårt att planera. Vissa behov måste tillgodoses när de uppstår och där den enskilde då befinner sig. Behov som är kontinuerligt omfattande kan oftast inte begränsas till plats eller tidpunkt om målsättningen med lagen ska uppfyllas.

STIL menar därmed att lagen ska uppdateras till att:

- målgruppen är personer med omfattande behov av stöd och service i det vardagliga livet, där behovet är varaktigt och en konsekvens av funktionshinder
- omfattande behov av stöd och service kan vara av kvalitativt, kvantitativt och/eller kontinuerligt art. Den enskilde kan ha ett omfattande behov baserat på ett eller flera av dessa kriterier
- en person med omfattande behov av stöd och service enligt LSS har rätt till insats av art och omfattning som behövs för att uppfylla lagens målsättning – ett självbestämt liv och att leva delaktig i samhällsgemenskapen.

STIL menar att behovsbedömningen måste ske utifrån ett helhetsperspektiv där målgruppsstillhörighet, omfattning av behovet och rätten till den sökta insatsen ingår. Behovsbedömningen ska ske utifrån hur den enskildes behov ser ut och om den sökta insatsen tillgodoser behovet på ett sätt som uppfyller lagens målsättning. Då krävs att lagens olika insatser beskrivs i förhållande till de tre kriterierna av vad som kan vara ett omfattande behov.

Bedöm utifrån personliga berättelser

Om en behovsbedömning ska uppfylla lagens målsättning måste den utgå från den enskildes vardagsliv och behov. En behovsbedömning måste anpassas efter de personliga behoven och den individuella livssituationen, på det sätt som funktionsrättskommittén allmänna kommentar, stycke 63 beskriver:

Service till personer med funktionsnedsättningar ska bedömas utifrån en personbaserad metod, och anpassas till de specifika aktiviteter och faktiska hinder för att kunna delta i samhällslivet som den individen med funktionsnedsättning möter. Behovsbedömningen ska ta hänsyn till att personer med funktionsnedsättningars behov av att delta i aktiviteter varierar över tid.

STIL menar att behovsbedömningen ska utgå från den enskildes personliga berättelse. Inte så att den enskilde ska berätta varje liten detalj under alla dygnets minuter och årets dagar. Inte heller så att den enskilde måste leva efter ett standardiserat schema utan avvikelser. Vi menar dock att behoven kan bedömas utifrån ett antal standarddagar, det vill säga tänkta genomsnittliga dagar av olika sort. Det kan till exempel handla om dagar då vi går i skola eller jobbar, helgdagar och lov dagar, sjukdagar, dagar med fritidsaktiviteter, dagar som kan visa om det är skillnad på behovet utifrån årstid. Den personliga berättelsen kan naturligtvis kompletteras med de intyg handläggaren behöver för att bättre förstå behoven.

En behovsbedömning som kan ske i form av dialog, där den enskilde kan svara på frågor och förklarar för handläggaren. Den enskilde ska inte behöva professionell hjälp för att få sina behov tillgodsedda.

I LSS förarbeten beskrivs välfärdsadministrationen som en del av demokratin. STIL menar att tilltron till behovsbedömning och handläggare måste återställas, och att det kan ske genom till exempel:

- en huvudman som fokuserar på förvaltningsrättsliga principer, lagstiftningen och dess förarbeten
- förtroendeläkare som respekterar specialistkunskaper
- kompetens- och kvalitetshöjning av de som utför behovsbedömningen
- tydligare och klarare bedömningsprocess där allt skrivs ner och kommuniceras tillbaka till den enskilde som kontrollerar att det stämmer.

En behovsbedömning enligt det ovan skissade kräver handläggare kompetenta nog att ta de flexibla beslut som krävs för att en individuell rättighetslagstiftning ska fungera.

Den första behovsbedömningen kommer vara mer grundlig och kan ta mer tid att handlägga. Det behöver inte vara negativt. Målgruppen har ju varaktiga och omfattande behov av stöd och service. STIL menar att det därmed inte finns någon anledning att ompröva beslut om inte den enskildes personliga förutsättningar ändrats. Genom att omprövningarna till stor del försvinner kommer färre behovsbedömningar att ske.

3

Enat huvudmannskap och delad finansiering

LSS kom till i en brytningsperiod. Andra insatser inom boende, stöd och service hade blivit kommunala under 1980-talet. Trots det valde lagstiftaren att organisera den personliga assistansen som ett statligt kontantstöd till den enskilde, socialförsäkringsförmånen assistansersättning. Det fanns två huvudorsaker till detta:

- Att bevilja assistansersättning till personer med stora behov av stöd och service via socialförsäkringssystemet befriar kommunerna från mycket stora utgifter som riskerar ”snedfördelning” av kostnaderna för assistansen. En kommun kan ha flera kommuninvånare med stora assistansbehov medan en annan ingen alls. Det är också svårt att planera och budgetera insatsen när en flytt eller olycka snabbt kan ändra förhållandena, särskilt för små kommuner med svag ekonomi. Socialförsäkringssystemet kan däremot sprida kostnaderna solidariskt över befolkningssunderlaget.
- Den personliga assistansen kräver en behovsbedömning inriktad på individuella behov och förutsättningar. Målgruppen är mycket liten och det är svårt för åtminstone mindre kommuner att bygga upp och bevara nödvändig kompetens.

Det framgår dock av förarbetena att assistansersättningen, ett statligt kontantstöd, var svårt att hantera med dåtidens definitioner. Det finns heller ingen förklaring eller närmare definition av begreppet huvudman.

STIL har tagit fram en definition som fungerar ihop med vår uppdaterade målsättning med LSS.

STIL menar att huvudmannaskap måste definieras som ansvar för medborgarnas tillgång till insatser. Det vill säga den instans som beviljar insatser till medborgare – i form av naturtjänster eller kontantstöd till sådana – är huvudman för de insatser som beviljas.

Många fördelar med en huvudman

Huvudmannaskapet för personlig assistans är idag delat mellan kommunerna och Försäkringskassan. Assistansberättigade som bedöms ha upp till 20 timmar grundläggande behov per vecka har kommunen som huvudman. Det är kommunen som bedömer, beviljar och finansierar deras personliga assistans. Assistansberättigade med mer än 20 timmar grundläggande behov per vecka har Försäkringskassan som huvudman. Det är Försäkringskassan som bedömer, beviljar och finansierar deras personliga assistans.

Huvudmannaskapet avgörs alltså i praktiken av vilka behov som enligt rättsutvecklingen anses ingå i grundläggande behov, samt hur behovets tidsåtgång beräknas av den behovsbedömande myndigheten.

Under det senaste decenniet har politiska budskap om kostnadsbesparingar legitimerats med spekulationer om fusk och överutnyttjande. Bedömningen av vad som är grundläggande behov har tolkats allt snävare av Försäkringskassan. Ibland med efterföljande domstolsbeslut, ibland utan. Varje ny tolkningsavgränsning innebär att personer som tidigare haft assistansersättning genom socialförsäkringssystemet och Försäkringskassan som huvudman hänvisas till kommunen. De senaste tio åren har cirka 2 500 personer kastats ut från den statliga assistansersättningen.

Gränsen på mer än 20 timmar grundläggande behov för att beviljas assistansersättning via socialförsäkringssystemet infördes i juli 1996 för att begränsa kostnadsökningarna i den statliga assistansersättningen. Bedömningen av vad som ingick i grundläggande behov låg sedan i princip fast fram till hösten 2007 när Försäkringskassan i ett internt informationsmeddelande lyfte fram en ny tolkning av begreppet. 2009 blev denna tolkning rättspraxis genom ett domstolsbeslut i regeringsrätten. Grundläggande behov måste nu vara integritetsnära för att räknas.

När regeringen 2017 beslutade om ett tillfälligt stopp av Försäkringskassans omprövningar gällde "hand-på-hud"-principen. Försäkringskassan bedömde inte längre hela den sammantagna tiden det tog för en assistansanvändare att få ett behov tillgodosett. Istället styckades behovet upp i delar där endast den tid det tog för en assistent att utföra de integritetsnära delarna av assistansanvändarens behov räknades.

De delar av assistans med ett nattligt toalettbesök som räknades som integritetsnära kunde handla om ett fåtal minuter då assistenten drar ner pyjamasbyxorna, torkar med toalettpapper och drar upp pyjamasbyxorna. Att assistansanvändaren behöver assistans att ta sig ur sängen, i rullstolen, och in på toaletten räknas inte som en del av ett integritetsnära behov, inte heller tiden det faktiskt tar att kissa.

Det Försäkringskassan räknar som integritetsnära behov har inget att göra med verkliga behov, utan handlar om en viss sorts assistentaktiviteter. Den tid som eventuellt blir beviljad för integritetsnära behov räcker alltså inte för att tillgodose det verkliga behovet.

Personer som haft statlig assistansersättning och som förlorat den i en omprövning hänvisas till kommunal assistans. Systemet med ett delat huvudmannaskap och parallella system för behovsbedömning och beslut i stat respektive kommun innebär naturligtvis ökade kostnader. Det är dock bedömningskonflikterna kring 20-timmarsgränsen av de grundläggande behoven som är huvudproblemet med det delade huvudmannaskapet. Det innebär en överbelastning på domstolarna när stat och kommun träder om vilken huvudman som ska betala för insatsen. Men inte minst betyder konflikterna kring 20-timmarsgränsen att vi som är assistansberättigade behöver utstå:

- bedömningsmetoder i form av extremt detaljerade och privata frågor
- ADL-bedömningar (*activities in daily life*) där den enskilde till exempel måste duscha, gå på toaletten, och ta av och på sig klä-

der medan paramedicinsk personal iakttar hur hen gör, klockar hur lång tid det tar och bedömer behovens karaktär.

Den här formen av bedömningsmetoder är naturligtvis djupt integritetskränkande och innebär en psykosocial påfrestning för den enskilde. De riskerar också att bryta mot rätten till integritet i Europakonventionens artikel 8.

Ett samlat huvudmannaskap för den personliga assistansen innebär att rättsutvecklingen och bedömningskonflikterna kring 20-timmarsgränsen försvinner. Det innebär en besparing såväl ekonomiskt för staten som helhet, som av stress och därmed ohälsa för den enskilde. Det gör också att lagstiftningen utsätts för mindre påfrestningar i form av två huvudmän som driver rättsutveckling i besparingssyfte.

Statlig assistansersättning avlastar kommunerna

Trots att den statliga assistansersättningen är en socialförsäkringsförmån beskrivs den i lagstiftningens förarbeten ibland som en merkostnadsersättning – ett sätt att avlasta enskilda kommuner från höga utgifter. Insatser som skapar delaktighet för en person med omfattande funktionsnedsättningar, och stort behov av stöd och service, innebär nämligen ofta mycket stora utgifter. Kommunerna har varierande utrymme för sådana utgifter i budgeten beroende på hur den kommunala ekonomin ser ut, och hur många kommuninvånare som har stora servicebehov.

De ekonomiska argumenten för ett statligt huvudmannaskap för den personliga assistansen är om möjligt ännu starkare idag än vid reformens tillkomst. Befolkningen minskar i ungefär hälften av Sveriges kommuner. Omberäkningar av kraven inom det kommunalekonomiska utjämningsystemet pekar på att en kommun behöver minst

10 000 invånare för att kunna bedriva en effektiv grundskoleverksamhet. 20 000 kommuninvånare anses vara en kritisk gräns för att garantera effektiv kommunal verksamhet i våra grannländer.

Enligt forskarbilagan till Långtidsutredningen beräknas Sverige ha 23 kommuner med färre än 5 000 invånare, 56 kommuner med färre än 8 000 invånare, och 164 kommuner med färre än 20 000 invånare år 2040. Urbaniseringen innebär att de mindre kommunerna har färre antal invånare i förvärvsarbetande ålder, vilket gör det än svårare att finansiera grundläggande kommunal verksamhet.

Individuella rättigheter rimmar illa med kommunalt självstyre

Det finns en inbyggd konflikt mellan individuella rättighetslagstiftningar som LSS och det kommunala självstyret. Självstyret är baserat på en idé om att kommuninvånarna gemensamt är bäst lämpade och har rätt att bestämma över sina gemensamma angelägenheter.

Ju större utgiftspost en enskild medborgares behov utgör i den gemensamma lokalbudgeten, desto större är konflikten mellan den enskildes och kollektivets behov. Ju färre enskilda medborgare som har behov av en viss sort eller omfattning av service, desto mindre är det demokratiska underlaget för att rösta igenom politiska budgetbeslut som tillgodoser gruppens rättigheter. Personer med omfattande behov av service, och som idag har rätt till personlig assistans kommer därför alltid att ha svårt att hävda sina behov mot lokala gemensamma intressen som stöds av stora väljargrupper. Den kommunala budgeten och folkflertalets önskan kommer alltså ha ett avgörande inflytande över vilka möjligheter den enskilde får att leva på lika villkor som sina grannar.

I teorin är den enskildes rättsliga ställning överordnad kommunens. I verkligheten är dock styrkeförhållandet omvänt och när kommunen

bryter mot lag eller domstolsbeslut finns ingen att ställa till svars. I sitt utredningsbetänkande konstaterade handikapputredningen att det fanns ett flertal fall där kommuner struntat att följa domslut som tilldömt en enskild vissa stödinsatser. Domstolstrots förekommer fortfarande, med en övervikt på ärenden inom LSS och SoL. Förutom det förekommer också lagtrots då kommuner genom riktlinjer eller lokala normer begränsar lagstadgade rättigheter.

STIL föreslår: Statligt huvudmannaskap

STIL menar att den demografiska utvecklingen, konflikten mellan lokalt självstyre och rättighetslagstiftning, samt att personer i behov av personlig assistans är en mycket liten grupp där varje assistansanvändare har stora och kostsamma behov, medför att staten måste vara huvudman för den personliga assistansen.

STIL menar att staten måste vara huvudman för samtliga personer som ha rätt till personlig assistans under LSS, det vill säga både de som idag har rätt till statlig assistansersättning och de som har personlig assistans från kommunen idag.

Vi anser också att rätten till personlig assistans måste tillgodoses genom ett kontantstöd i form av assistansersättning. Det hör därmed på ett naturligt sätt hemma inom socialförsäkringen. Ett statligt huvudmannaskap gör det också enklare att upprätthålla kvaliteten på behovsbedömningen.

STIL föreslår: Delad finansiering

Ett statligt huvudmannaskap måste inte vara detsamma som en statlig finansiering, anser STIL. Den statliga assistansersättningen innebär

redan idag ett delat finansieringsansvar där kommunerna finansierar de första 20 timmarna per vecka för alla som har personlig assistans. Kommunernas del av finansieringen är inget den assistansberättigade känner av, utan en ren administrativ åtgärd.

STIL menar att kommunerna bör stå för en större andel än dagens 20 timmar per vecka, i utbyte mot att staten tar över huvudmannaskapet för samtliga personer med rätt till personlig assistans. Exakt hur många timmar kommunerna ska finansiera måste naturligtvis bli föremål för en analys av ansvaret i förhållande till alternativkostnaderna. Utgångspunkter bör dock vara det genomsnittliga beviljade antalet timmar i kommunal personlig assistans. Alternativt att finansieringsansvaret läggs i någon nivå över utgifter för personal och gemensamma lokaler i LSS-boenden, som ju ger stöd till personer med något mindre omfattande behov av service.

STIL menar också att landstingens del av finansieringsansvaret för den personliga assistansen bör utredas. Landstingen har idag inget finansieringsansvar samtidigt som den personliga assistansen onekligen sparar pengar åt landstingen. Personlig assistans ökar möjligheterna att sköta sin hälsa och bidrar därigenom till bättre såväl fysisk som psykisk hälsa. För personer med mycket omfattande och komplexa behov kan assistansen också göra det möjligt att bo kvar hemma istället för att kortare eller längre perioder ligga på sjukhus eller specialistvårdrättningar. Det innebär inte bara livskvalitet för den enskilde och dennes familj, det innebär också besparingar för landstinget.

Försäkringskassan visade i en socialförsäkringsrapport (2017:4) att dubbelassistans stod för en allt ökande andel timmar i assistansersättningen. En stor andel av dem var timmar beviljade för träning, fritidsaktiviteter, och andra aktiviteter utanför hemmet. Hjälpmedel som kanske skulle kunna vara ett alternativ till dubbelassistans i vissa fall, beviljas inte för fritidsaktiviteter. Landstingen är ofta ansvariga för den delen av hjälpmedelsförsörjningen. Det finns därför goda

argument för att landstingen bör stå för en del av den personliga assistansen, eventuellt i nivå med utgifterna för dubbelassistenten.

STIL menar att finansieringen av personlig assistans inte ska påverka bedömning, beslut eller annat av betydelse för den enskildes rätt och/eller tillgång till en insats. Istället ska huvudmannskapet ligga där det ger mest kvalitet för den enskilde och är kostnadseffektivt för samhället.

Personlig assistans som förebild för andra insatser

I den här rapporten har STIL fokuserat på personlig assistans eftersom vi är experter på den. Den personliga assistansen är också extra sårbar om den hamnar i den kommunala budgeten. STIL menar dock att det i framtiden finns skäl att se över huvudmannskapet för såväl de andra nio insatserna i dagens LSS som serviceinsatser enligt socialtjänstlagen. Det kommer att bli nödvändigt med en omfattande utredning av socialtjänsten, där insatsernas kvalitet, den enskildes rätt till självbestämmande och huvudmannskapet måste bli kärnfrågor.

STIL menar att den personliga assistansen, och hur den tillgodoser självbestämmande måste fungera som en förebild också för service i form av punktinsatser. De borde beviljas i form av timbeslut och rätt för den enskilde att själv bestämma hur servicen ska utformas.

STIL

Personlig assistans och politisk påverkan